De Russische adelsgeschiedenis*

F.J.M. Feldbrugge

Zoals bekend werd tijdens de Sovjetperiode de adelsgeschiedenis als werkgebied sterk beperkt door politiek-ideologische factoren. De adel was naast de staat en de kerk de voornaamste landeigenaar, en dat betekende in een overwegend agrarisch land, in de visie van de marxistische historicus, dat de adel daardoor het voornaamste bestanddeel van de uitbuitende klasse vormde. De aandacht ging daarom bijna uitsluitend uit naar de rol van de adel als landeigenaar. Dat heeft overigens vele verdienstelijke studies opgeleverd. Een specifiek gebied dat zich wel in de belangstelling van de Sovjethistorici kon verheugen betrof de eerste Russische vorstendynastie, die der Rurikiden. De regerende lijn van dit huis stierf uit met de dood van tsaar Feodor (de zoon van Ivan de Verschrikkelijke) in 1598, om na de zogenaamde Tijd der Troebelen in 1613 opgevolgd te worden door het huis Románov (en niet Rómanov, zoals men in het Westen meestal zegt). De Rurikiden en vooral de grondleggers van het Russische rijk in de tiende en elfde eeuw waren en zijn in het nationale bewustzijn sterk verbonden met de grootheid en eenheid van het land. Aangezien ze al zo lang van het toneel verdwenen waren, hoefden ze ook in de Sovjet-tijd niet genegeerd te worden.
Nu inmiddels de beperkingen waaraan de adelsgeschiedenis in het verleden onderhevig was, zijn weggevallen, blijkt er grote belangstelling te zijn in Rusland voor het verschijnsel van de adel in het algemeen en dat betreft uiteraard vooral zijn geschiedenis. Men is hieraan tegemoet gekomen door de heruitgave van standaardwerken van vóór 1917, omdat dat

* De in Engelstalige wetenschappelijke literatuur gebruikelijke transscriptie (*Library of Congress*) is gevolgd. Waar deze niet direct duidelijk is, is op de plaats waar deze het eerst genoemd wordt, bij eigennamen de klemtoon aangegeven.

1 E.P. Karnóvich, *Rodovye prozvaniia i tituly v Rossii i sliianie inozemtsev s russkimi* [Geslachtsnamen en titels in Rusland en de vermenging van buitenlanders met Russen] (St. Petersburg, 1886; fotomechanische herdruk Moskou, 1991); S.V. Liubímov, *Titulovannye rody Rossiiskoi Imperii. Opyt podrobnogo perechisleniia vsekh titulovannykh rossiiskikh dvorianskikh familii, s ukazaniem proiskhozhdeniia kazhdoi familii, a takzhe vremeni polucheniia titula i utverzhdeniia v nem* [Titeldragende geslachten van het Russische keizerrijk. Poging tot een gedetailleerde opsomming van alle titeldragende Russische adellijke families, met aanduiding van de oorsprong van elke familie, alswel van de tijd van verlening en bevestiging van de titel] (St. Petersburg, 1910; heruitgave Moskou, 2004); P.N. Petróv, *Istoriia rodov russkogo dvorianstva* [Geschiedenis van de Russische adelsgeslachten] (St. Petersburg, 1886; heruitgave Moskou, 1991); N.P. Pávlov-Sil'vanskii, *Gosudarevy sluzhilye liudi* [De dienstmannen van de Gosudar' (soevereine heer)] (St. Petersburg, 1898; heruitgave Moskou, 2001); I. Porai-Koshits, *Istoriia russkogo dvorianstva ot IX do kontsa*

gemakkelijker te realiseren valt dan het schrijven van nieuwe handboeken. Aan de hand van enige van zulke recent verschenen werken wil ik hierna een summier overzicht geven van de geschiedenis van de Russische adel, met daarna een bespreking van de situatie gedurende de achttiende en negentiende eeuw, tot aan de Revolutie van 1917[1]. Het artikel wordt afgesloten met een lijst van uit Nederland afkomstige Russische geslachten.

Eerst echter in het kort iets over de boeken zelf. Het tweedelige werk van Petróv behandelt in het eerste deel betrekkelijk uitgebreid de verschillende vorstengeslachten van Rurikiden en Gediminiden (waarover hieronder meer), ook de in 1886 al uitgestorven lijnen, en daarna fragmentarisch enige andere vorstengeslachten. In het tweede deel komt een aantal sinds Peter de Grote in de vorsten- en gravenstand verheven geslachten aan de orde, en daarna een aanzienlijk aantal niet-getitelde Oud-Russische adellijke geslachten. De verdienste is vooral de betrekkelijk uitvoerige (maar zeer droge) genealogische informatie, het tekort vooral de onvolledigheid van de verzameling.
Dit tekort wordt voor een deel goedgemaakt door het werk van Liubímov dat alle getitelde geslachten van het Russische keizerrijk beoogt te vermelden. Liubimov noemt alleen de geografische oorsprong van het geslacht en de verlening van de titel. Het overgrote deel betreft de Russische titels van vorst, graaf en baron, maar ook enkele erkenningen (inlijvingen) van voor Rusland exotische titels als prins, markies of burggraaf komen hierin voor. De Oud-Russische adel die nooit een titel ontving (bijvoorbeeld Rimskii-Kórsakov) blijft buiten beeld.
Porai-Koshits geeft een niet erg diepgravend overzicht van de geschiedenis van de Russische adel vanaf de negende (!) eeuw, maar het werk bevat veel anekdotische details en informatie over moeilijk te traceren oude wetgeving. Het in dezelfde band opgenomen hoofdstuk van Romanovich-Slavatinskii, een vooraanstaand rechtshistoricus in zijn tijd, verschaft een goede aanvulling; het behandelt de periode vanaf Peter de Grote, waarin de Russische adel zijn definitieve vorm kreeg.
Pávlov-Sil'vánskii was voor de Oktoberrevolutie de voornaamste auteur op het gebied van de rechtsgeschiedenis van de Russische adel. Hij behandelt de gehele Russische adelsgeschiedenis tot aan het manifest van keizer Peter III van 1762, waarbij de Russische adel van de algemene staatsdienstplicht werd bevrijd.
Het werk van Karnóvich tenslotte is een samenraapsel van tamelijk chaotisch geschreven opstellen over adelstitulatuur en aanverwante onderwerpen; de schrijver was ech-

XVIII veka [Geschiedenis van de Russische adel van de negende eeuw tot het eind van de achttiende eeuw] (St. Petersburg, 1900; heruitgave Moskou, 2003). In dezelfde band is ook opgenomen het eerste hoofdstuk van A. Romanovich-Slaviatinskii (*sic*, Slavatinskii is de juiste spelling), *Dvorianstvo v Rossii ot nachala XVIII veka do otmeny krepostnogo prava* [De adel in Rusland vanaf het begin van de achttiende eeuw tot de afschaffing van de lijfeigenschap] (St. Petersburg, 1870). Van het laatste werk is in 1968 in Den Haag een volledige fotomechanische herdruk verschenen in de *Slavistic Printings and Reprintings* van Mouton. Naast de werken van Porai-Koshits en Romanovich-Slavatinskii is door de samensteller (A.R. Andréev) ook nog een 'Terminologisch woordenboek' opgenomen waarin een groot aantal termen die betrekking hebben op de Russische adelsgeschiedenis verklaard worden.
In de hierboven genoemde heruitgaven (behalve het werk van Karnovich en de Nederlandse herdruk van Romanovich-Slavatinskii) is de tekst overnieuw gezet, waarbij niet alleen de spelling is aangepast (volgens de ingrijpende spellingshervorming van 1918) maar ook kleinere redactionele wijzigingen zijn aangebracht. De paginering wijkt dus af van het origineel.

Gevecht tussen twee Russische vorstenlegertjes *(druzhiny)* in de oud-Kievse tijd uit een laatmiddeleeuws handschrift, de Radziwill Kroniek *(foto; particuliere collectie)*

ter kennelijk iemand die in zijn tijd alles van dat onderwerp afwist en het boek bevat dan ook een rijkdom aan detailinformatie[2].

De Rurikiden en de vorstentitel

Om nog eens naar de Russische klassieken te verwijzen: het frequente voorkomen van 'vorsten'[3] daarin valt op, en ook hun soms betrekkelijk geringe maatschappelijke aanzien (bijvoorbeeld vorst Myshkin, de held van Dostoevskii's *Idioot*). Voor een goed begrip van de oorsprong en positie van de Russische vorstenstand moet men terug naar de vroegste geschiedenis. De voornaamste bron hiervoor, de zogenaamde Aanvangs- of Nestorkroniek (Nachal'naia Letopis', uit het begin van de twaalfde eeuw), verhaalt over de legendarische herkomst van de eerste Russische dynastie uit Skandinavië. De Viking Rurik en zijn broeders zouden aan het eind van de negende eeuw op uitnodiging van de Russen de regering aanvaard hebben. Het staat wel vast dat de Vikingen in dit tijdvak prominent aanwezig waren in Rusland. De goed bevaarbare Russische rivieren vormden de voornaamste handelsroute tussen Skandinavië en

2 Het werk van Karnovich onderstreept dat een niet onaanzienlijk deel van wat Oud-Russische adel lijkt te zijn, in vaderslijn van buitenlanders blijkt af te stammen. De beroemdste Russische dichters bij voorbeeld, Pushkin en Lérmontov, hadden een Duitse respectievelijk Schotse voorvader.

3 In het Russisch wordt evenals in het Nederlands en het Duits onderscheid gemaakt tussen vorst (*kniaz'*) en prins (*prints*); de laatste titel was in Rusland wel bekend, maar werd alleen gevoerd door enkele buitenlandse prinsen die in Russische dienst waren getreden en Russisch onderdaan waren geworden (en hun nakomelingen), bijvoorbeeld generaal-majoor Riza-Kuli-Mirza, prins Persidskii, kleinzoon van shah Feth-Ali van Iran, in de tweede helft van de negentiende eeuw.

de toentertijd grootste handelsstad, Byzantium[4]. Gedurende de Sovjet-periode werd de Skandinavische oorsprong van het roemrijke heersershuis van Rurik als krenkend voor de nationale trots ervaren en in de Stalintijd werden 'normannisten' bijna als landverraders beschouwd. Een recente studie van E.V. Pchelov beschouwt de historiciteit en de Skandinavische oorsprong van Rurik echter als zeer waarschijnlijk[5]. Ruriks achterkleinzoon Vladímir, grootvorst van Kiev, nam in 988 met zijn gehele rijk het Christendom aan van Byzantium, een keuze van beslissende betekenis voor de Russische geschiedenis. Onder het bewind van Vladimirs zoon Iaroslav de Wijze (1015-1054) bereikte het Kievse rijk zijn hoogtepunt.

In de Vroeg-Slavische rijken werd, evenals bij de staatsvorming in de Germaanse wereld, de heersersmacht vooral als het bezit van een bepaald geslacht beschouwd, en niet zozeer, als in later tijden, als het recht van een bepaalde persoon die door zijn afstamming tot de troon geroepen was. Terwijl in West-Europa de Karolingen betrekkelijk snel uitstierven deed zich in Rusland het omgekeerde voor: de nakomelingen van Iaroslav de Wijze vormden al spoedig een grote schare vorsten, waarvan alleen de voornaamste, als eerste onder gelijken, in Kiev resideerde. In later eeuwen ging de fragmentatie zo ver dat sommige vorsten uit het geslacht van Rurik weinig meer dan kleine landheren waren. Nog altijd bestaan er geslachten van Riurikovichi, zowel in als buiten Rusland[6].

Reeds in de middeleeuwen dienden verschillende geslachten afstammend van de grondlegger van het oude Litouwse rijk, Gedímin, onder Russische vorsten. Ook deze Gediminovichi werden in Rusland als leden van de vorstenstand erkend (de bekende families Trubetskói en Golítsyn behoren tot deze categorie).

In later tijden werden vorstengeslachten van andere niet-Russische volkeren soms in de Russische vorstenstand opgenomen. De voornaamste categorieën hierbij waren de vorsten van de kleine Fins-Oegrische volkeren in het oosten van Europees Rusland, geslachten afstammend van de voormalige Mongools-Tataarse heersers[7], en, sinds het begin van de negentiende eeuw, een zeer groot contingent Georgische vorsten. De Georgische koninkrijken/vorstendommen Kartlië, Kakhetië, Imeretië en Mingrelië kenden een zeer complexe aristocratische hiërarchie. Bij de inlijving ervan in het Russische keizerrijk is voor alle geslachten die de titel *tavadi* droegen de vorstentitel erkend[8].

De tweede hoofdgroep van de Russische vorsten werd gevormd door de geslachten die op een bepaald ogenblik in de vorstenstand verheven zijn. Dit is voor het eerst gebeurd

4 Over de betrekkelijk korte trajecten over de waterscheidingen (Russ. *volok*) werden de schepen getrokken; men vindt dit nog terug in vele plaatsnamen (bijvoorbeeld Volokolámsk, Vyshnii Volochók).

5 E.V. Pchelov, *Genealogiia drevnerusskikh kniazei. IX – nachala XI v.* [De genealogie van de Oud-Russische vorsten] (Moskou, 2001).

6 Bijvoorbeeld de geslachten Obolénskii, dat vooraanstaande geleerden heeft voortgebracht, Kropótkin (waartoe de vader van het filosofisch anarchisme behoorde), L'vov (de eerste Russische minister-president na de val van de monarchie in 1917). Ook de geslachten Tatíshchev en Dmítriev-Mamonov, die in de chaotische Russische middeleeuwen de vorstentitel verloren hebben en zich met de graventitel tevreden moeten stellen, behoren tot de Rurikiden.

7 26 geslachten genoemd door Liubimov, onder anderen Iusúpov, waartoe een van de moordenaars van Raspútin behoorde.

8 Liubimov vermeldt 89 Georgische vorstengeslachten; Petrov behandelt alleen het oeroude koningsgeslacht van de Bagrationi, en de Dadiani (heersers van Mingrelië) en Tsitsiani. Van de Bagrationi verscheen in 1995 in het Georgisch een uitgebreide genealogie vanaf Ashot I (786-826), M. Surguladze, *Bagrationta samepo saxli* [Het koninklijk huis van de Bagrationi] (Tbilisi, 1995).

in 1707 door Peter de Grote toen hij zijn vertrouweling A.D. Ménshikov die titel verleende. De vorstentitel stond toen in feite in weinig aanzien, door de overvloed aan onbetekenende Russische en niet-Russische vorsten. Menshikov had echter al in 1705 de titel van vorst van het H. Roomse Rijk ontvangen en toen Peter hem in 1707 tot hertog van Ingermanland verhief werd de Russische vorstentitel met het predicaat 'Doorluchtigheid' er maar bijgevoegd[9]. Na Menshikov werd de vorstentitel voornamelijk verleend aan zeer vooraanstaande politici, zoals Lieven en Orlóv, of veldheren, zoals Kutúzov, Suvórov en Barclay de Tolly.

De oudste Russische adel

De ontwikkeling van de adel in de vroege middeleeuwen verschilde in Rusland niet zoveel van de ontwikkelingen in West-Europa, met dien verstande dat in Rusland van het begin af aan de steden van groter belang waren, als machtscentra van de heersers en als knooppunten van de handel. Naast de Gefolgschaft (de druzhina) van de vorst worden in de steden locale elites vermeld. Al in een vroeg stadium zijn de twee groepen van oorspronkelijk vooral Skandinavische volgelingen van de vorst en de autochtone Russische aristocratie vermengd. Van een gesloten maatschappelijke klasse is dan nog geen sprake. Het voornaamste sociale onderscheid was tussen vrijen en onvrijen, waarbij trouwens ook voor onvrijen via een dienstverband met de vorst toegang tot de elite mogelijk was. Waar het gezag van de vorst voldoende sterk was, groeiden verhoudingen die men als feodaal kan aanmerken: de dienstman ontving grond in ruil voor zijn dienst aan de vorst. Overigens bleef in Rusland lange tijd de vrijheid om van heer te wisselen in stand. In de periode van het uiteenvallen van de eenheid van het Kievse rijk, ruwweg de elfde en twaalfde eeuw, en de verzwakking van de macht van de deelvorsten is vooral de opkomst van het adellijke landbezit waar te nemen. Dan verschijnen de geslachten van de grote landheren, de latere bojaren.

In het Noorden van Rusland, dat grotendeels tot het machtsgebied van Novgorod behoorde, was het vorstengezag praktisch afwezig. Novgorod was eeuwenlang, tot de inlijving door Moskou in 1478, een aristocratische republiek; de macht van de Novgorodse elite berustte vooral op uitgestrekt landbezit.

De Mongoolse overheersing

In 1239-1240 onderwierpen de Mongolen onder Baty, een van de kleinzonen van Dzjengis-Khan en khan van de Gouden Horde, geheel Rusland. Met uitzondering van Novgorod en Pskov werden alle belangrijke Russische steden ingenomen. De Russische vorsten regeerden sindsdien alleen na de instemming van de khan ontvangen te hebben[10]. Met het binnenlands bestuur hielden de Mongolen (Tataren) zich

9 De titel 'Doorluchtigheid' (Russ. *Svetlost'*) is sindsdien meestal verbonden aan nieuwe vorstencreaties; de gewone titel voor vorsten en graven is 'Hoogheid' (*Siiatel'stvo)*. Het hogere 'Doorluchtigheid' correspondeert met het Duitse *Durchlaucht*, zoals 'Hoogheid' met *Erlaucht*. Soms werd ook aan oude vorstengeslachten 'Doorluchtigheid' verleend, zoals bijvoorbeeld aan de leden van het Georgische koningshuis van Bagration. Lezers van *Oorlog en vrede*, waarin het wemelt van hoogheden, herinneren zich hoe belangrijk de doorluchtigheidstitel van de oude veldheer Kutúzov was.

10 Het rijk van de Gouden Horde, een van de vier delen waarin het wereldrijk van Dzjengis-Khan na zijn dood uiteenviel, verturkste vrij snel door het getalsmatige overwicht van velerlei Turkstalige volkeren; deze werden toentertijd met de verzamelnaam Tataren aangeduid. Later is die naam in West-Europa verbasterd tot Tartaren, door associatie met het Griekse Tartaros-onderwereld. Onder latere khans werd de islam aangenomen.

nauwelijks bezig. Wel kan men aannemen dat de Mongoolse overheersing tot een versterking van het gezag van de Russische vorsten heeft geleid en er mede oorzaak van was dat een echte feodalisering niet heeft plaatsgevonden, in de zin van een stelsel dat op wederzijdse rechten en verplichtingen van leenheer en leenman berustte en dat dus een zeker machtsevenwicht garandeerde. De Russische vorst was in beginsel geheel onderworpen aan de khan en was niet zijn leenman. Het lag dus voor de hand dat hij zijn eigen aristocratie op dezelfde manier behandelde.
Onder de Russische deelvorsten wist de vorst van Vladímir (later verplaatste hij zijn hoofdstad naar Moskou) zich geleidelijk in de gunstigste positie te manoeuvreren, vooral ook door zijn relaties met de Tataren te koesteren. Langs diplomatieke of militaire weg werd het ene vorstendom na het andere bij Moskou ingelijfd. Dit proces verliep parallel aan de verzwakking en verbrokkeling van het rijk van de Gouden Horde. In 1520 werd het laatste nog onafhankelijke Russische vorstendom, Riazan', ingelijfd en in 1552 werd Kazan', de laatste Tataarse hoofdstad, ingenomen. De Moskouse grootvorst Ivan III (ook de Grote genoemd, 1462-1505) was de eerste die de titel tsaar (afgeleid van Caesar) voerde. Hierdoor maakte hij aanspraak op gelijkheid met de (voormalige) Byzantijnse keizers, de keizer van het Heilige Roomse Rijk, en de khan der Tataren, de enigen die tot dan toe in Rusland als 'tsaar' werden aangemerkt.

Gezantschap van Ivan IV (de Verschrikkelijke) bij de Rijksdag te Regensburg in 1576. De kop van de stoet wordt gevormd door zes edellieden, aangevoerd door vorst Zakharii Ivanovich Sugorskii (met zwarte bontmuts). Zij worden gevolgd door personen die geschenken dragen, bundels kostbare pelzen *(*Die Russische Gesandschaft am Regensburger Reichstag 1576 *(Regensburg 1992))*

Bojaren en lagere adel

Tijdens de opkomst van het Moskouse grootvorstendom begon zich ook een bijzondere categorie van hogere adel af te tekenen, de bojaren. Strikt genomen was de bojaar een hoge edelman die tot de onmiddellijke entourage van de vorst behoorde. Hun aantal was dan ook zeer beperkt. Doordat de bojaren echter meestal uit bepaalde geslachten werden gerekruteerd ging men van bojarenfamilies spreken. De meeste hiervan

waren zijtakken van het Rurikiden-geslacht die hun onafhankelijkheid hadden verloren en onder de vorst van Moskou dienden. Daarnaast waren er ook enkele oude Moskouse adellijke bojarenfamilies en vorsten uit het geslacht van de heersers van het Pools-Litouwse rijk, afstammelingen van de Litouwse vorst Gedimin (waartoe ook de latere Pools-Litouwse koningen uit de dynastie der Jagiellonen behoorden).[11]
De Moskouse bojaren vormden de Bojaren-Duma (Boiarskaia Duma), het voornaamste raadgevende orgaan van de almachtige tsaar. Gedurende de Tijd der Troebelen (1598-1613) trad de Bojaren-Duma praktisch als regering op, met weinig effect overigens.
In meer algemene zin, en buiten het Moskouse vorstendom, verwijst de term bojaar naar een lid van de hogere adel, zonder een scherp omschreven betekenis. Vergelijkt men de ontwikkeling van de verhouding vorst-(hogere) adel in Rusland met die in West-Europa (vooral in het Heilige Roomse Rijk), dan ziet men een tegengestelde richting. De Moskouse bojaren zijn er niet in geslaagd om de toestand van wederzijdse afhankelijkheid te benutten om een zekere mate van zelfstandigheid te veroveren. De macht van de Moskouse vorst berustte vooral op het militaire potentiëel van een hem toegewijde adel. Bojaren en lagere adel waren aan de vorst gebonden door de toewijzing van land en ook door het stelsel van *kormlenie* (voeding): toedeling van een militair of civiel ambt met daaraan verbonden beloning in natura. Terwijl landtoewijzing geleidelijk tot erfelijk eigendom leidde, bleven de benoemingen strikt persoonlijk. Dit heeft er zeker toe bijgedragen dat de balans van de macht uiteindelijk steeds meer in het voordeel van de vorst uitsloeg.
Onder de bojarenklasse bevond zich een veelheid van categorieën van lagere civiele, militaire, en hoffunctionarissen. De voornaamsten waren de *okol'nichie* (van *okolo* = bij, rondom), oorspronkelijk metgezellen van de vorst. Bij deze personen waren adeldom en dienst nauw verbonden, waarbij de laatste de doorslag gaf. Er was met andere woorden niet zozeer een welomschreven maatschappelijke klasse waaruit de vorst zijn militaire en civiele functionarissen rekruteerde, maar veeleer een maatschappelijke klasse die ontstond door het verrichten van diensten. Dit hield ook verband met de ontwikkeling van een instituut waaraan men niet voorbij kan gaan bij een beschouwing van de rol van de adel in het Moskouse vorstendom: de *mestnichestvo* of rangorde. Het was geleidelijk aan gebruik en tenslotte gewoonterecht geworden dat een Moskouse edelman aanspraak kon maken op een dienst in overeenstemming met de rang van zijn geslacht. Hiertoe werden door een apart hofdepartement registers aangehouden van vroegere benoemingen. Men kon dan bijvoorbeeld bezwaar maken tegen een benoeming omdat men zou moeten dienen onder iemand van een geslacht van lagere rang, of omdat een vader of grootvader een beter ambt had bezeten. Het spreekt vanzelf dat dit stelsel als steeds hinderlijker voor een enigszins efficiënt bestuur werd ervaren. Het werd uiteindelijk in 1682 afgeschaft. De registers werden in het openbaar verbrand, wat later vooral door de genealogen zeer betreurd werd.

[11] Uitgebreid hierover A.A. Zimin, *Formirovanie boiarskoi aristokratii v Rossii vo vtoroi polovine XV – pervoi treti XVI v.* [De vorming van een bojaren-aristocratie in Rusland in de tweede helft van de vijftiende tot het eerste derde deel van de zestiende eeuw] (Moskou, 1988).

Terwijl het ontstaan van de bojarenklasse door de grotere zichtbaarheid aan de top van de sociale piramide betrekkelijk duidelijk is, zijn de verschillende stromen die in de lagere adel bijeen zijn gekomen niet altijd goed te onderscheiden.[12] Onder de verzamelterm *dvoriane* (letterlijk: hoflieden) vallen diverse groepen van uiteenlopende maatschappelijke herkomst. Ten eerste de zogenaamde 'bojarenkinderen' (*deti boiarskie*), zelf weer een verzamelterm voor heterogene groepen, waarvan verarmde takken van bojarengeslachten het hoofdbestanddeel vormden. Verder worden hieronder begrepen kleine landheren die onder deelvorsten of bojaren gediend hadden, maar ook oorspronkelijk onvrije hofdienaren aan wie land was toegewezen, in Moskouse staatsdienst opgenomen buitenlanders, en nog andere groepen.

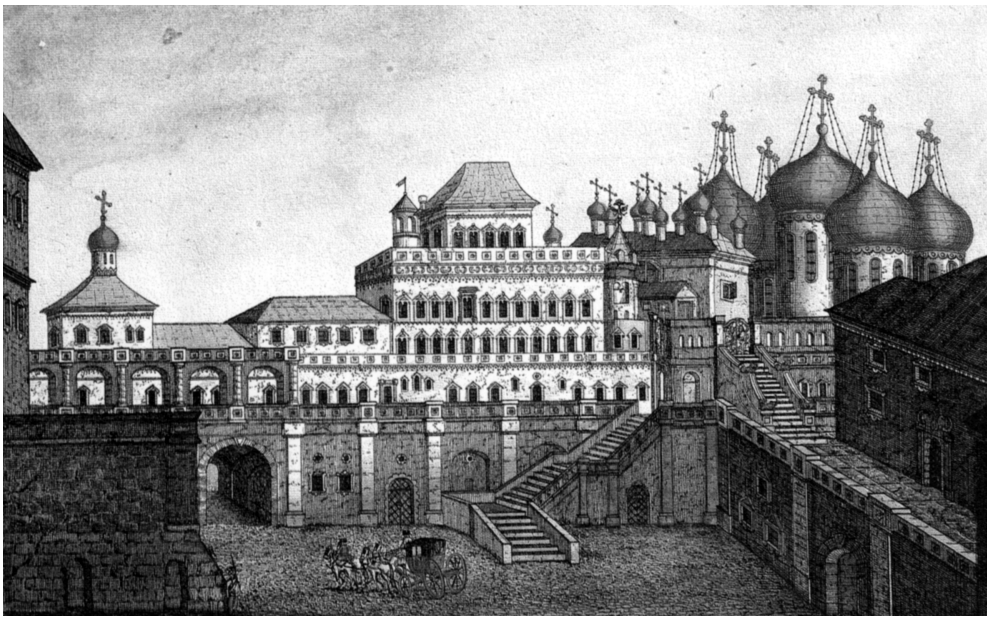

Het oude tsarenpaleis in het Moskouse Kremlin vóór de brand van 1812. Naar een tekening door Geissler, omstreeks 1804 *(gravure; particuliere collectie)*

Landbezit

Het beslissende kenmerk was echter altijd landbezit, omdat er zonder land geen bestaansmogelijkheid was. Land werd door de vorst – en in toenemende mate was dat uitsluitend de Moskouse grootvorst – toegewezen in ruil voor in beginsel levenslange dienstbaarheid. Terwijl de boer zijn arbeidskracht leverde en de opbrengst van het land (geheel of gedeeltelijk) moest afdragen[13] en de stedeling (koopman of ambachts-

12 Vooral het hierboven vermelde werk van Pavlov-Sil'vanskii is gewijd aan een uitvoerige bespreking van dit onderwerp.

13 Dit stelsel bleef in hoofdlijnen tot de afschaffing van de lijfeigenschp in 1861 in stand. De lijfeigene was verplicht tot herendienst (*barshchina*) of betaalde een jaarlijkse som (*obrok*).

man) in het algemeen belasting betaalde, bestond de bijdrage van de landbezitter uit zijn militaire of civiele dienstverlening. Deze dienstverlening was in feite de grondslag waarop de adel in het oude Moskouse rijk berustte. Afgezien van de staat (of liever de vorst zelf) en de kerk (meestal in de juridische persoon van een klooster) als landeigenaren was 'landheer' dus praktisch synoniem aan 'edelman'. De juridische begrenzing van de adel was nog niet zo haarscherp als in later eeuwen, maar toch raakte de klasse als zodanig steeds meer omschreven.
Vanaf de middeleeuwen tot aan de tijd van Peter de Grote werd er bij dit adellijke landbezit onderscheid gemaakt tussen 'vadersgoed' (*votchina*) en 'dienstgoed' (*pomest'e*). Als tegenprestatie voor verlening van land bij wijze van *pomest'e* moest zoals gezegd dienst verricht worden voor de vorst. Het 'dienstgoed' werd allengs vererfbaar; wel verviel het weer aan de vorst als de rechthebbende zonder mannelijke erfgenamen stierf. Het 'vadersgoed' werd meestal door vererving verworven, maar kon ook gekocht, geschonken, of door de vorst verleend worden. Ook de *votchinnik* werd al in de tijd van het Moskouse rijk aan de dienstplicht onderworpen. Geleidelijk aan verdween dan ook het onderscheid tussen beide vormen. In de loop van de achttiende eeuw werden de bijzondere verplichtingen van de adel afgeschaft, zodat de edelman vanaf 1762 een geheel vrije en bevoorrechte landeigenaar werd. Tot aan de opheffing van de lijfeigenschap in 1861 was de landeigenaar ook de heer, en in zekere zin de eigenaar, van de onvrije landbevolking die op zijn land gevestigd was.

Peter de Grote: de Rangentabel

Van alle heersers uit het huis Romanov heeft Peter de Grote (alleenheerser van 1689-1725) zich (postuum) het meest kunnen verheugen in een vriendelijke bejegening door het Sovjet-regime, ongetwijfeld omwille van het feit dat tot aan Lenin geen enkele Russische heerser het land zo overhoop heeft gehaald. De verplaatsing van de hoofdstad naar het nieuw gestichte St. Petersburg (1713) en het aannemen van de titel van keizer (imperator, 1721) dienden als symbolische bevestiging van de diep ingrijpende hervormingen.
Van de talrijke innovaties van Peter is de invoering van de Rangentabel (1722) de meest uitvoerig voorbereide en doordachte.[14] Alle militaire, civiele en hoffuncties werden in deze tabel ondergebracht in veertien klassen, beginnend met de eerste klasse (generaal-veldmaarschalk, generaal-admiraal, kanselier, geheimraad 1e klas in werkelijke dienst), tot aan de veertiende klasse (vaandrig, adelborst, college-registrator). Aan de hoogste acht (voor civiele ambtenaren: vanaf college-assessor) of twaalf (voor militairen: vanaf luitenant) was erfelijke adel verbonden. De lagere klassen leverden persoonlijke adeldom op.[15]

14 Tekst van de Rangentabel in deel VIII van *Pamiatniki russkogo prava* [Monumenten van het Russische recht] (Moskou, 1961) 179-190, en in deel IV van *Rossiiskoe zakonodatel'stvo X-XX vekov* [Russische wetgeving van de tiende tot de twintigste eeuw] (Moskou, 1986) 56-65.
Peters bemoeienis met de adel strekte zich overigens veel verder uit en betrof ook het uiterlijk (kledingvoorschriften en verbod van baarddracht). Tot laat in de negentiende eeuw was iemands stand in Rusland (adel, geestelijkheid, kooplieden, handwerkslieden, boeren) eenvoudigweg aan de kleding af te lezen.

15 In 1856 werden de rangvereisten voor erfelijke adelsverheffing verscherpt: vanaf de vierde klasse (staatsraad in werkelijke dienst) voor civielen, en zesde klasse (kolonel) voor militairen. Lenins vader, de zoon van een lijfeigene, had als inspecteur van het onderwijs voor het gouvernement Simbirsk aldus erfelijke adeldom verworven.

Erekle II, op een na laatste koning van Centraal- en Oost-Georgië (Kartlië en Kakhetië), portret uit het einde van de achtiende eeuw. Zijn kledij is gedeeltelijk Russisch, gedeeltelijk Perzisch. De ster is van de Russische Sint Andreas-orde (Georgian Portrait Painting of the 18th-19th Centuries *(Tbilisi, 1997))*

De omvangrijke administratie van de adel werd opgedragen aan het twee weken na de afkondiging van de Rangentabel ingestelde ambt van de *Gerol'dmeister*, te vergelijken met onze Hoge Raad van Adel.[16]

De Rangentabel veroorzaakte een constante instroom van nieuwe contingenten in de Russische adel. De in 1722 al bestaande adel, die, zoals hierboven aangeduid, in die tijd al betrekkelijk vaste contouren had zonder precies juridisch gedefinieerd te zijn, voegde zich zonder veel problemen in het nieuwe stelsel, omdat voor zijn leden de verplichting tot staatsdienst al bestond.

De spanning tussen vorst en hoge adel was in Rusland (en natuurlijk daar niet alleen) een permanent gegeven. In de oudste tijden deed die zich voor tussen de machtigste vorst en zijn verwante medevorsten uit het huis van Rurik. Tijdens de opkomst van de Moskouse grootvorst was dat in wezen niet anders. Toen die laatste eenmaal alleenheerser was geworden had hij te maken met zijn bojaren (vaak weer afkomstig uit het geslacht van Rurik). Ivan IV de Verschrikkelijke (die in 1584 stierf) vernietigde de machtsbasis van de rijksgroten door vooral op lagere ambtenaren en nieuw benoemde beambten te steunen. De na zijn dood intredende Tijd der Troebelen ontleende zijn naam vooral aan de niet aflatende conflicten tussen verschillende aristocratische partijen, waaruit tenslotte het niet-vorstelijke bojarengeslacht Romanov als overwinnaar te voorschijn kwam. Deze erfenis zal Peter de Grote er zeker mede toe bewogen hebben een geheel nieuw meritocratisch element te introduceren als tegenwicht tegen de oude erfadel.

16 De meeste door Peter ingestelde nieuwe ambten droegen Duitse namen. In het nieuwe Rusland is het ambt van *Gerol'dmeister*, als hoofd van het presidentiële bureau voor staatssymbolen (*Gerol'diia*) weer ingevoerd bij presidentieel decreet van 25 juli 1994.

In hetzelfde perspectief kan men ook een andere belangrijke petrinische innovatie zien, de invoering van de in Rusland tot dan toe onbekende titels van graaf en baron.[17] Wel was het al langer aan in Russische dienst getreden graven en baronnen met West-Europese titels toegestaan die in Rusland te voeren. De eerste Russische graventitel werd in 1706 verleend aan Boris Petróvich Sheremét'ev, afkomstig uit de oude Moskouse adel, die ook de eerste Russische veldmaarschalk was.[18] De vice-kanselier Petr Pávlovich Shafírov, een tot het orthodoxe geloof overgegane jood, was in 1710 de eerste Russische baron. Liubimov vermeldt 124 Russische gravengeslachten en 133 in Rusland erkende buitenlandse geslachten met die titel; de Russische baronnen zijn minder talrijk: 30 geslachten en 88 in Rusland erkende buitenlandse geslachten, plus, apart vermeld, 73 Baltische baronnengeslachten, grotendeels van Duitse origine.

Het Adelsstatuut van 1785

Tot een samenhangende adelswetgeving kwam het pas onder Peter de Grote's opvolgers. Zijn kleinzoon, de onfortuinlijke Peter III (1761-1762), echtgenoot van Catharina de Grote, vaardigde in 1762 een manifest uit waardoor de Russische adel van de algemene civiele of militaire dienstplicht werd bevrijd. Dit manifest werd in 1785 gevolgd door het decreet van Catharina de Grote 'Over de rechten, vrijheden en voorrechten van de welgeboren Russische adel' dat tot 1917 de grondslag van de rechtspositie van de Russische adel vormde.[19] Anders dan in de meeste andere

Vorst Aleksandr Borisovich Kurakin (1752-1818) bij een borstbeeld van zijn beschermheer keizer Paul I. Kurakin, een telg van een van de Gediminovichi geslachten, was minister van buitenlandse zaken van 1796-1802 en gezant in Parijs van 1808-1812.
In de laatste hoedanigheid leverde hij een bijdrage aan de Franse en West-Europese keuken door in Parijs het Russische gebruik te introduceren om de verschillende gangen van het diner achtereenvolgens warm te laten opdienen, in plaats van de gehele maaltijd vooraf warm in het eetvertrek te plaatsen, waardoor het meeste koud werd gegeten.
Portret door V.V. Borovikovskii
(doek; Tretiakov galerij, Moskou)

17 Ook de hertogstitel is enkele malen verleend, maar deze heeft in Rusland niet echt wortel geschoten. Men had immers de oude en bekende vorstentitel.

18 De Moskouse luchthaven Sheremet'evo is gelegen op de voormalige uitgestrekte landerijen van de Sheremet'ev familie.

19 Tekst van het decreet van 1785 in *Rossiiskoe zakonodatel'stvo X-XX vekov* [Russische wetgeving van de tiende tot de twintigste eeuw], V (Moskou, 1987) 23-53. Het manifest van Peter III is in hetzelfde werk in facsimile afgedrukt, 19-21.

Europese landen was de adel in Rusland tot 1917 in het bezit van belangrijke juridische privileges, zoals vrijstelling van lijfstraffen en andere strafrechtelijke voorrechten en een doorslaggevende positie in het plaatselijke en regionale bestuur via adelscorporaties. Het decreet van 1785 stond de adel ook toe zich met handel en industrie bezig te houden, voor zover dit voortvloeide uit het adellijke landbezit. Tot 1801 was het alleen aan de adel (naast de staat en de kerk) toegestaan land in eigendom te hebben. De registratie van adeldom werd door het decreet vrij uitvoerig behandeld. Het provinciale adelsregister bestond uit zes afdelingen. De indeling in de ene of de andere afdeling leverde geen verschil in rechtspositie op, maar werd als zeer belangrijk beschouwd uit statusoverwegingen. In de eerste afdeling werden de personen opgenomen van wie de adeldom berustte op verheffing gedurende de laatste honderd jaar. Verheffing werd in de 18de en negentiende eeuw ruimhartig verleend, in het bijzonder als opeenvolgende generaties van een familie op een ambt berustende persoonlijke adeldom hadden bezeten, aan personen met hoger onderwijs of vermogende kooplieden en industriëlen. De tweede en derde afdelingen bevatten de personen van wie de adeldom berustte op verwerving (door henzelf of hun vader of grootvader) van een militaire resp. civiele rang. De vierde afdeling was bestemd voor buitenlandse adel die het Russische staatsburgerschap had verworven. De vijfde afdeling omvatte de getitelde geslachten (vorsten, graven, baronnen en nog enkele rariteiten). De zesde afdeling tenslotte, de meest prestigieuze, was bestemd voor de niet-getitelde oude Russische geslachten, dat wil zeggen waarvan de adeldom van voor 1662 dateerde. Het ging hierbij vooral om geslachten die al in de tijd van het Moskouse grootvorstendom prominent waren. Sommige van die geslachten hadden in de loop van de achttiende eeuw een titel verworven, maar wie niet in de prijzen viel, kon zich troosten met plaatsing in de zesde afdeling, een feit dat soms meer aanzien gaf dan de recente verlening van een hoge titel. In deze groep hoorden bijvoorbeeld de aan de keizerlijke familie geparenteerde Narýshkins, Rimskii-Korsakov, en schrijvers als Pushkin, Súkhovo-Kobýlin en Bulgákov thuis.
Naast de eigenlijk Russische adel bestonden parallelle standen in andere streken van het Russische keizerrijk, voor wie in beginsel wel de Russische adelswetgeving gold, maar die toch soms op een aantal punten onder een afwijkend regime leefden. Dit was meestal verbonden met de andersoortige oorsprong en aard van de adel van die streken. Zulke gebieden waren onder andere Klein-Rusland (de oude benaming van wat later Oekraine heette), Polen (het Russische deel ervan), Georgië (en enkele andere gebieden in de Kaukasus), de Baltische landen, Finland en de gebieden van de Tataren en andere islamitische volkeren.[20]

De meest markante aspecten van de Russische adel zou men als volgt samen kunnen vatten:
Er bestond een kleinere categorie ongetitelde Oud-Russische erfadel, vaak afstammend van bojarengeslachten uit de tijd van het Moskouse rijk.

[20] Het was bijvoorbeeld islamitische adel in het algemeen niet toegestaan christelijke lijfeigenen te hebben. Meer over de rechtspositie van de adel in genoemde gebieden bij Romanovich-Slavatinskii, *Dvorianstvo v Rossii*, 246-260.

De familie van vorst en vorstin Dolgorukii in Sint Petersburg omstreeks 1897 *(foto; particuliere collectie)*

De vorstenstand nam een uitzonderingspositie in omdat de titel daar zuiver op afkomst berustte en in beginsel niet op staatsdienst. Op dat principe vormden de in de vorstenstand verheven geslachten weer een uitzondering. Het aanzien van de vorstentitel was niet altijd groot, in het bijzonder waar het niet-Russische (Georgische, Tataarse, en dergelijke) vorsten betrof. Er bestond ook een officieel onderscheid tussen de verschillende categorieën vorsten.[21]

De titels graaf en baron werden (sinds Peter de Grote) alleen verleend aan personen met een hoge rang in de staatsdienst. Daarnaast werden zulke titels op ruime schaal erkend met betrekking tot adellijke personen van West-Europese afkomst, werkzaam in Russische staatsdienst.

De ongetitelde adel bestond met uitzondering van de oud-Russische erfadel in overweldigende mate uit personen die erfelijke adeldom hadden verworven door het bekleden van een militair of civiel ambt. Doordat de drempel aanvankelijk laag was (kapiteinsrang) was deze groep ook zeer talrijk. Aan het begin van de twintigste eeuw behoorde 1% van de Russische bevolking tot de erfelijke adel, plus nog 0,5% tot de persoonlijke adel.

[21] Liubimovs in beginsel complete opsomming vermeldt in het register 80 geslachten van 'vorsten van het Russische keizerrijk', 89 Georgische, 26 Tataarse, 10 Poolse, 6 Duitse, 4 Kalmukse, 3 Moldavische, en verder Pruisische, Tungusische, Siberische, Indische, Italiaanse en Sardijnse (1 elk) vorstengeslachten

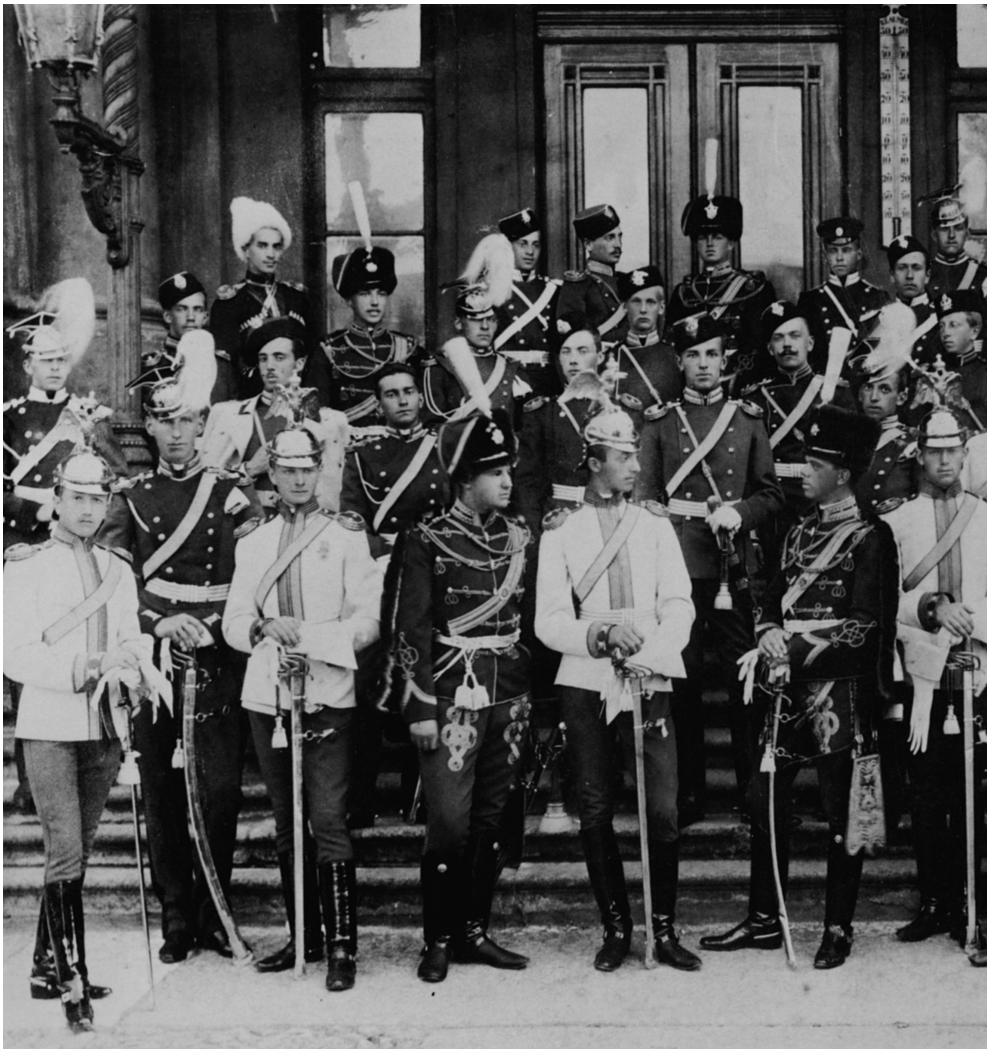

Groep van adellijke cadetten van de Corps des Pages, na hun toelating tot de verschillende keizerlijke garderegimenten. Foto rond 1900 *(foto; particuliere collectie)*

Na de Oktoberrevolutie behield adeldom een zekere negatieve relevantie, in die zin dat een 'proletarische' oorsprong (dat wil zeggen boeren- of arbeidersafkomst) voor hogere functies een voorsprong betekende en adellijke afkomst vooral in de Stalintijd een extra reden tot verdachtmaking kon opleveren.

Bijlagen

Uit Nederland afkomstige Russische geslachten

Bij een aantal Baltische baronnenfamilies geeft Liubimov de oorsprong niet duidelijk aan en is uit de naam niet direct op te maken of deze Duits of Nederlands is (von den Brinken, von der Brüggen, von Haaren, von Holte, von der Hoven).
Onder de getitelde adellijke families in het werk van Liubimov zijn er enkele waarbij een Nederlandse oorsprong wordt vermeld.

Sukhtelen (van Suchtelen)
Johan Peter van Suchtelen, ingenieur-generaal, werd op 6 september (of 18 september volgens de Juliaanse tijdrekening) september 1812 verheven tot baron van het groothertogdom Finland.[22] Op 22 januari (3 februari) 1822 werd hij, met zijn nageslacht, verheven tot graaf van het groothertogdom Finland.[23]

Frederiks
Ivan Georgievich (of Iur'evich) Frederiks, bankier van Catharina de Grote, werd op 5 augustus 1773 verheven tot Russisch baron. Zijn kleinzoon generaal-majoor Boris Andreevich Frederiks ontving in 1853 ook de Finse baronnentitel. Diens zoon, de cavaleriegeneraal Vladimir Borisovich, bekleedde vanaf 1897 de gewichtige post van minister van het keizerlijke hof en werd in de gravenstand verheven. Hij week uit in 1917 en overleed in 1927.

De Smet (De Smeth)
Theodoor en Raymond de Smeth, bankiers uit Amsterdam, werden op 15 maart 1772 verheven tot Russisch baron.

De Geer
De uit de zuidelijke Nederlanden afkomstige de Geers zijn in 1641 in de Zweedse adel opgenomen. De landmaarschalk van het Finse parlement, baron Robert Wilhelm de Geer, werd op 7 (19) juni 1809 verheven in de gravenstand van het Finse groothertogdom. Deze Russische (Finse) tak van het geslacht is in 1910 uitgestorven.

22 De Russische keizer was tevens groothertog (of grootvorst) van Finland. Finland had, nadat het de Zweedse heerschappij voor de Russische had verwisseld, een aanzienlijk mate van staatsrechtelijke zelfstandigheid behouden, inclusief een eigen adel.

23 Verdere informatie over Jan-Peter van Suchtelen en de nu uitgestorven Russische van Suchtelens in O.S. Lankhorst, 'Annetje Harting (1756-1801). Een Haagse vrouw in het rijk van Catharina de Grote', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, LVIII (2004) 155-172 (i.h.b. noot 9, 170-171). Zie ook B. Lever en A Sapozhnikov, 'Adieu lieve generaal, leeft gezond, en gelukkig. Nederlandse genie-officieren in Russische dienst aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, LV (2001) 181-214.

Tol' (Van Tol)
De Russische luitenant-generaal Karl Fedorovich Tol' was op 12[24] december 1814 door de Oostenrijkse keizer Frans I verheven tot Oostenrijks baron. Op 9 juli 1829 werd hij (als generaal der infanterie) verheven tot Russisch graaf. Hij vervult een klein rolletje in Tolstoi's *Oorlog en vrede*. Het geslacht werd gezegd af te stammen van een graaf Arnold van Holland, die in 1005 gesneuveld zou zijn.

Geekkeren (Van Heeckeren)
De tweede luitenant van de riddergarde (*kavalergardiia*), baron Georges Charles d'Anthès ontving op 15 juni 1836 toestemming zich in Rusland baron Geekkeren te noemen; hierbij werd in aanmerking genomen dat hij met toestemming van koning Willem I der Nederlanden door de Nederlandse gezant in Rusland, baron van Heeckeren, op 23 april (5 mei) van dat jaar geadopteerd was.[25] Zijn identiteit is in nevelen gehuld.[26] Zijn verblijf in Rusland was van korte duur, maar er is des te meer over hem geschreven. Als gevolg van een ingewikkelde intrige rond de vrouw van Pushkin, waarbij ook de keizer zelf en de Nederlandse gezant direct betrokken waren, vond een duel plaats dat tot de dood van Pushkin leidde in januari 1837. D'Anthès werd gedwongen Rusland te verlaten en stierf hoogbejaard in 1895.

Vitte (Witte)
Algemeen bekend is tenslotte Sergei Iul'evich Witte wiens voorouders in de achttiende eeuw uit Nederland naar Rusland zouden zijn gekomen, die op 18 september 1905 in de Russische gravenstand werd verheven. Hij is geboren in 1849 en werd na een schitterende ambtelijk-politieke loopbaan in 1903 voorzitter van het comité van ministers. In 1905, na de grote constitutionele hervormingen van dat jaar, werd hij minister-president. Hij gaat door voor de beste Russische regeringsleider uit het keizerrijk. Hij stierf in 1915.

24 11 december 1772 volgens *Nederlands Adelsboek*, XLIV (1951) 402.
25 Karel van het Reve wijst er in zijn *Geschiedenis van de Russische literatuur* (Amsterdam, 1985) 475 (noot 44), op dat adoptie toentertijd in Nederland niet mogelijk was en dat blijkens de *Nederlandsche Staats-Courant* van 7 mei 1836 Koning Willem I d'Anthès slechts toestemming had gegeven zich baron van Heeckeren te noemen. De Nederlandse gezant stelde hem aanvankelijk als zijn zoon voor, maar onthield zich daar later van.
26 De Russen waren al even verzot op geruchten en roddels als nu. In de uitgebreide literatuur over Pushkins dood zijn de mogelijkheden breed uitgemeten.